

PRATARMĖ

2016 m. suėjo 450 metų, kai buvo priimtas ir pradėjo galioti Antrasis Lietuvos Statutas. Ši sukaktis Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto mokslininkams tapo puikia proga jau šestą kartą suburti įvairiose šalyse besidarbuojančius Lietuvos Statuto ir jo epochos tyrėjus.

Statutianos Vilniaus universitete pradžia – garsių profesorių Joachimo Lelevelio (1786–1861) ir Ignoto Danilavičiaus (1787–1843) tyrimai XIX a. pirmoje pusėje, o tęsinys – 1929 m. Vilniaus Stepono Batoro universiteto mokslininkų surengta konferencija Pirmojo Statuto 400-osioms metinėms paminėti¹. Lietuvos universitete Kaune, kad ir kukliai, ši sukaktis irgi buvo pažymėta². Praėjus net penkiasdešimčiai metų, 1979 m., šią tradiciją atgaivino universiteto istorikai, vadovaujami iškilaus Statuto tyrėjo profesoriaus Stanislovo Lazutkos (1923–2009). Džiaugiamės, kad tradicija – pasinaudojus Lietuvos Statuto jubiliejais – aptarti naujausius šio unikalaus teisės ir istorijos paminklo tyrimus bei išvalgas, kurios pateikiamos visuomenei publikacijų pavidalu³, tęsiama. Skaitytojams siūlomas straipsnių rinkinys paruoštas 2016 m. lapkričio 17–18 d. vykusioje tarptautinėje mokslinėje konferencijoje⁴ perskaitytų pranešimų pagrindu. Deja, dėl įvairių (nuo rinkinio sudarytojų nepriklausančių) priežasčių ne visi konferencijos dalyviai parengė straipsnius. Tačiau tikimės, kad šiame leidinyje publikuojami darbai papildys tyrimų Statutų tematika aruodą ir leis skaitytojams susidaryti naujausio diskurso vaizdinį.

Istoriografijoje seniai įteisinta koncepcija, kad XVI a. Lietuvos istorijoje – teisėkūros klestėjimo ir teisės kodifikavimo amžius, o Lietuvos Statutas – Europos

¹ Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania Pierwszego Statutu Litewskiego. Wilno, 1935.

² *Jonynas I.* Pirmasis Lietuvos Statutas. 400 metų sukaktuvių proga // *Vairas*. 1930. Nr. 2, p. 385–397; 400 metų Lietuvos Statutui // *Židinys*. 1930. Nr. 1 (61), p. 65.

³ Ankstesnių konferencijų medžiaga publikuota: 1529 metų Pirmasis Lietuvos Statutas (Respublikinės mokslinės konferencijos, skirtos Pirmojo Statuto 450 metinėms pažymėti, medžiaga). Vilnius, 1982; 1588 metų Trečiasis Lietuvos Statutas (Respublikinės mokslinės konferencijos, skirtos Trečiojo Statuto 400 metinėms pažymėti, medžiaga). Vilnius, 1989; 1566 metų Antrasis Lietuvos Statutas (Respublikinės mokslinės konferencijos, skirtos Antrojo Statuto 425-osioms metinėms pažymėti, medžiaga). Vilnius, 1993; Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha: straipsnių rinkinys / Sudarė I. Valikonytė ir L. Steponavičienė. Vilnius, 2005; Lietuvos Statutas ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajoriškoji visuomenė: straipsnių rinkinys / Sudarė I. Valikonytė ir L. Steponavičienė. Vilnius, 2015.

⁴ Tarptautinės mokslinės konferencijos organizavimą rėmė Lietuvos mokslo taryba (sutartis Nr. LIP-002/2016).

teisės fenomenas. Tačiau Statuto, kaip ir kitų vėlyvaisiais Viduramžiais ir ankstyvaisiais Naujaisiais laikais Europoje galiojusių teisyne, turinys buvo gerokai platesnis nei šiuolaikinių teisės kodeksų. Antra vertus, Lietuvos Statutas – labai svarbus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) istorijos ir kultūros šaltinis, be kurio negali apsieiti daugelio LDK ir viso regiono istorijos problemų tyrėjai. Todėl ir minėtoje konferencijoje daug dėmesio buvo skirta ne tik LDK teisės kodifikavimo tradicijai Europos kontekste (kartu – Lietuvos Statuto turiniui), bet ir andainykštės visuomenės modernėjimo procesų sąsajoms su LDK politinės ir teisinės kultūros bei bajorų teisinės sąmonės realijomis atskleisti. Šios konferencijos leitmotyvu tapo iškilaus Lenkijos ir LDK teisės istorijos žinovo Juliuszo Bardacho (1914–2010) pasiūlyta konceptuali istorinės prieigos tiriant teisės raidą metodologija, kitaip tariant, poreikis teisės institutus ir reiškinius analizuoti subūrus Temidei ir Klėjai tarnaujančius mokslininkus⁵. Todėl konferencijoje ir siekta apsvarstyti istorikų bei teisės istorikų kompleksinio diskurso, atskleidžiant teisės vaidmenį ir reikšmę įvairiose LDK bajoriškosios visuomenės gyvenimo srityse, galimybes ir perspektyvas. Autorių pasiūlytos konkrečios svarstytinės temos išryškino svarbiausias problemas, nulėmusias Skaitytojui pateikiamo straipsnių rinkinio struktūrą.

Leidinyss pradėdamas iškilaus Vokietijos teisės istoriko Heinerio Lücko straipsniu, kuriame autorius, išanalizavęs teisės kodifikavimo proceso XVI a. įvairiose Europos šalyse poreikio aplinkybes, koncepcijas ir pasekmes, išryškina Lietuvos Statuto vietą tame procese, akcentuodamas išskirtinę jo apimtį ir užbaigtumą.

Statutianoje nuo seno daug dėmesio skiriama LDK teisės šaltinių refleksijai. Ne išimtis ir ši konferencija, kurios dalyviai svarstė LDK teisės tradicijų klausimą. Pirmojo Lietuvos Statuto šaltinių tyrėjai išskirtinę vietą teikia 1468 m. Kazimiero teisynei. Tačiau tebeverda diskusijos dėl jame užfiksuotų papročių teisės normų genezės. Artūras Dubonis, tirdamas nepilnametystės (teisinės atsakomybės) amžiaus problemą, ne tik prieina prie išvados, kad vaikų teisinio veiksnio amžius – septyneri metai, – įteisintas Kazimiero teisyne, buvo išskirtinis lietuvių papročių teisės požymis, bet ir kelia hipotezę apie lietuvių papročių teisės veikimą už etninės Lietuvos ribų bei sąveiką su vietinės rusėnų teisės papročiais. Eugenijus Saviščevas, analizuodamas istorikų dėmesį taip pat skatinančią LDK regioninių privilegijų kilmės problemą, apibendrinęs iki šiol mokslininkų pateiktą tyrimo vaizdą ir konstatavęs, kad šiuolaikinė historiografija vis dar lieka

⁵ Bardach J. *Themis a Clio, czyli o potrzebie podejścia historycznego w prawoznawstwie* // *idem. Themis a Clio czyli prawo a historia*. Warszawa, 2001, s.11–33.

XIX–XX a. tyrimų įkaitė, siūlo savąjį šių privilegijų genezės paieškos būdą. Gal kiek nutolusiame nuo Lietuvos Statuto tiesioginių šaltinių konteksto Ukrainos istoriko Dmytro Vashchuko, šįkart atsigręžusio į XIV a. antrosios pusės LDK politinės istorijos peripetijas, straipsnyje nagrinėjamas Gediminaičių-Karijotaičių vaidmuo Podolės žemėje ir pagrindžiama išvada, kad šių kunigaikščių politinė, karinė, ekonominė ir teisinė veikla užtikrino savarankišką Podolės statusą Lietuvos Kunigaikštystėje iki pat XIV a. pabaigos. O Vytautas Volungevičius, lygindamas kai kurias papročiu grįstas teisės normas, patekusias į Antrąjį Lietuvos Statutą, su įrašytomis į 1532 m. *Constitutio Criminalis Carolina*, tokį metodą taiko tik savo išvalgoms apie papročio autoriteto ir rašytinio įstatymo sampyną ankstyvųjų Naujųjų amžių Europoje perteikti.

Konferencijoje dėmesio sulaukė ir asmenybės, prisidėjusios prie Antrojo Lietuvos Statuto parengimo ir tobulinimo. Taip jau sutapo, kad du iš jų (Jonas Domanovskis ir Petras Roizijus) paliko ryškų pėdsaką ne tik pasaulietinėje, bet ir bažnytinėje teisėkūroje. Šių ir kitų katalikų dvasininkų indėlis į LDK bažnytinės teisės kultūrą, rengiant Vilniaus ir Medininkų katedrų kapitulų konstitucijas (statutus), ir analizuojamas dviejuose straipsniuose – Liudas Jovaiša gvildena šių teisės sąvadų turinio paraleles ir skirtumus bei retorinę formą, o Wioletta Pawlikowska-Butterwick daugiau dėmesio skiria Vilniaus katedros kapitulos teisynei kilmės, redagavimo ir autoryteto problemoms.

Bene geriausiai konferencijos devizą atliepia Jūratės Kiaupienės straipsnis, kuriame analizuojami LDK teisinės ir politinės kultūros sąveikos XV a. pabaigoje–XVI a. liudijimai ir konstatuojama, jog politika ir teisė buvo tiek susijusios, kad Statutas net tapo senosios Lietuvos valstybės egzistencijos atrama. Konstitucinės teisės specialistas Vaidotas A. Vaičaitis, nagrinėdamas pastaruoju metu istoriografijoje plačiai reflektuojamą Lietuvos Statuto vaidmens ir vietos Lietuvos konstitucionalizmo tradicijoje problemą, straipsnyje pagrindžia teiginį, jog būtent Antrasis Statutas, išplėtęs LDK pilietinės tautos sampratą, padėjęs parlamentarizmo pagrindus ir įteisinęs institucinę teismų sistemą, tai tradicijai yra svarbiausias.

Istoriografijoje tradiciškai laikomasi požiūrio, kad būtent Antrasis Statutas juridškai įteisino notariato veiklą LDK, nors šio instituto genezė gerokai ankstyvesnė. Tačiau atskirų jo veiklos etapų istorija, kaip ir įvairių teismo instancijų vykdytos notarinės funkcijos, dar laukia tyrėjų dėmesio. Todėl žinoma XVIII a. istorijos specialistė Ramunė Šmigelskytė-Stukienė ir paskyrė straipsnį 1792–1793 m. gyvavusios LDK konfederacijos metu suformuoto lokalinių (pavių) ir generalinės konfederacijos teismų tinklo kanceliarijų vykdytomis notarinėmis funkcijoms analizuoti. Tyrimas, paremtas gausia archyvine medžiaga, atskleidęs

teismų kanceliarijose įrašytų viešų ir privačių dokumentų įvairovę ir interesantų socialinį statusą, pagilina ne tik notariato, bet ir konfederatų veiklos studijas. Temą iš dalies tęsia Justina Sipavičiūtė – ištyrusi Lietuvos dokumentų saugyklose išlikusius XVI a. antrosios pusės–XVIII a. vidurio Vilniaus ir Trakų vaivadijų pavietų žemės teismų antspauduotus dokumentus, straipsnyje analizuoja šių teismų teisėjų ir pateisėjų antspaudų dydžio bei formos pokyčius. Ypač originalus šių antspaudų heraldikos ir įvairių puošybos elementų bei įrašų juose tyrimas teikia peno ne tik sfragistikos, dokumentų legitimavimo, bet ir meno istorijai.

Žinomas LDK teisės istorikas Andrzejus Zakrzewskis, tęsdamas jau senokai jį dominančios LDK teisės raidos XVII–XVIII a. ir Lenkijos Karūnos teisės panaudotos tame procese tyrimus, šįkart akcentuoja būtinybę analizuoti Abiejų Tautų Respublikos (ATR) seimuose priimtų konstitucijų, papildžiusių arba pakeitusių Trečiojo Lietuvos Statuto normas, naudojimo LDK teismuose problemą, tai leistų išryškinti to kodekso (ar atskirų jo skyrių) reikšmę įvairiais valstybės gyvavimo laikotarpiais. Kita vertus, nedidukas Aleho Dziarnovicho straipsnis, skirtas Statuto istoriografijoje jau figūruojančio Trečiojo Lietuvos Statuto egzemplioriaus (konvoliuto), saugomo Latvijos nacionalinėje bibliotekoje Rygoje, puslapiuose paliktiems ranka padarytiems įrašams (marginalijoms) analizuoti, papildė šio kodekso funkcionavimo XVII a. ir XVIII a. istoriją. Beje, jau ankstesnėse konferencijose buvo kalbėta apie būtinybę tirti Lietuvos Statuto galios lauką laikotarpiu nuo ATR žlugimo iki Statuto panaikinimo, t. y. tuo metu, kai didesnė LDK teritorijos dalis buvo patekusi į Rusijos sudėtį. Sławomiras Godekas, pasitelkęs įvairius XIX a. pirmosios pusės šaltinius ir ypač nuosekliai išanalizavęs Ignoto Danilavičiaus kritiką, atskleidžia andainykštėje visuomenėje kilusią polemiką dėl Lietuvos Statuto galiojimo visai kitokioje epochoje, nei jis buvo priimtas, t. y. amžininkų pastebėtus Statuto pranašumus ir trūkumus.

Beveik trečdalis pranešimų konferencijoje (taigi ir šiame leidinyje) skirta teisenos LDK ir Lenkijos Karūnoje kasdienybei. Autoriai pirmiausia sutelkė dėmesį į teismo proceso detales, svarstomas istoriografijoje: Irena Valikonytė, tęsdama diskusiją dėl teismo proceso pradžia būtinų šaukimų normos, įteisintos dar Pirmajame Statute, kilmės šaltinių, pateikė šaukimų į teismą formos ir turinio reglamentavimo bei jų įteikimo atsakovams reikalavimų įteisinimo Antrajame Statute šaltinių analizę. Ukrainos mokslininkė Natalia Starchenko, gvildendama ne tik Antrojo Lietuvos Statuto (vadinamojo Voluinės Statuto) normas, bet ir jų taikymo Voluinės vaivadijos pilies ir žemės teismuose praktiką, tiria vienos iš „tiesos“ įrodymo formų – priesaikos – vartosenos atvejus ir atskleidžia priesai-

kos vietą to meto bajorijos etose. Nuo seno istoriografijoje populiarią nusikaltimo ir bausmės problemą vienu aspektu aptaria Gitana Zujienė. Išanalizavusi kelias LDK paviėtų pilies teismų knygose užfiksuotas XVI a. pabaigoje–XVII a. pirmojoje pusėje nagrinėtas baudžiamąsias bylas, autorė ne tik atkreipė dėmesį į labai dažnai pasitaikydavusias kaltinamųjų „gudrybes“, siekiant vilkinti teismo procesą ir išvengti Statute numatytos griežtos bausmės, bet ir, pastebėjusi teisingumą vykdžiusių pavieto teisėjų dažnai skirtingą to paties įstatymo interpretaciją, bando atskleisti tokios praktikos priežastis. Bausmės problemos diskursą tęsia Lukasz Golaszewskio tyrimas, skirtas bajorų, sugautų *in flagranti*, bylų nagrinėjimui Bransko pilies teisme XVI–XVII a. sandūroje ir jų baigčiai – dažniausiai mirties bausmės nuosprendžiui – analizuoti. Palyginęs Lenkijoje tuomet galiojusių įstatymų ir Trečiojo Lietuvos Statuto normas, numčiusias bausmes už tyčinę žmogžudystę, su Bransko pilies teismo praktika, autorius pastebėjo ypač griežtas pastarojo teisėjų skiriamas nebūdingas Lenkijos teisei bausmes, nors netvirtina buvus tiesioginę LDK teisės praktikos įtaką analizuotiems Bransko teismo sprendimams. Teismo procesui tirti skirtas ir Jano Jerzy Sowos straipsnis, kuriame autorius dėmesį sutelkia į Iždo ir Karo komisijų teisenos XVII a. antrojoje pusėje praktiką, nagrinėjant nukentėjusių nuo Lenkijos Karūnos ir LDK kariuomenių veiksmų gyventojų skundus dėl jiems padarytos žalos. Išsami šaltinių analizė leido autoriui padaryti išvadą, kad nukentėję bajorai būtent šių komisijų, o ne etmono teismą laikė efektyviausiu būdu išieškoti kompensaciją už suniokotą turtą. Nors pastaruoju dešimtmečiu Lietuvoje gerokai susidomėta XVIII a. teisenos istorija, nemažai klausimų dar nėra išsamiai tirti, dažniausiai pasitenkinama tuomet tebegaliojusio Trečiojo Statuto normų komentarais. Todėl visiškai pamatuotas Adamo Stankevičiaus bandymas patikrinti istoriografijoje aptinkamus XVIII a. antrojoje pusėje veikusių LDK paviėtų teismų darbo ritmiškumo ir efektyvumo vertinimus. Sukaupęs ir išanalizavęs gausią archyvinę medžiagą, autorius straipsnyje atskleidžia visą virtinę priežasčių ir veiksnių, dėl kurių sudėtingu valstybei Stanislovo Augusto valdymo laikotarpiu paviėtų teismų veikla dažnai būdavo paralyžiuota, o bandymai spręsti teismų darbo problemas buvo neveiksmingi.

Ir konferencijoje perskaityti pranešimai, ir diskusijos paliudijo, kad pastaruoju metu istorikai gerokai daugiau dėmesio skiria LDK teisės kultūros tyrimams, o dar XX a. pabaigoje užgimusi tradicija Lietuvos Statutą laikyti lūžine LDK istorijos periodizacijos riba⁶ tebėra gyvybinga. Kita vertus, akivaizdu, kad Lietuvos

⁶ Jučas M. Visuomeninio-politinio gyvenimo raida (pagal Lietuvos Statutus) // Lietuvos TSR istorija. T. I: nuo seniausių laikų iki 1917 metų. Vilnius, 1985, p. 151–157; Kavolis V. Moterys

Statuto panaudos galimybės toli gražu neišsemtos, o Temidės ir Klėjos globojamų mokslų tyrimo laukas toks platus, kad prireiks ir istoriko (kurio triūsą įžymus XX a. pirmosios pusės prancūzų medievistas Marcas Blochas prilygino ikiteisminio tyrimo teisėjo darbui), ir teisės specialisto (kuriam Bardachas rekomendavo naudotis istorinės prieigos modeliu), pastangų.

Platus tyrėjų geografinis arealas ir skirtingos įvairių šalių istoriografijos tradicijos nulėmė šio rinkinio polikalbystę. Jo sudarytojos taip pat paliko autorių vartojamus terminus bei vardyną.

Ir at last, but not least. Nuoširdžiai dėkojame konferencijos rėmėjams – Lietuvos mokslo tarybai ir Lietuvos notarų rūmams, taip pat prieglobstį suteikusiems Nacionalinio muziejaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Valdovų rūmams, po kurių skliautais daugiau nei penkiolika metų buvo rengiamas ir galiausiai priimtas Antrasis Lietuvos Statutas.

Irena Valikonytė

ir vyrai Lietuvos kultūroje. Vilnius, 1992, p. 35; *Kiaupienė J., Petrauskas R.* Lietuvos istorija. T. IV: Nauji horizontai: Dinastija, visuomenė, valstybė. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386–1529 m. Vilnius, 2009, p. 16, 491; *Kiaupienė J., Lukšaitė I.* Lietuvos istorija. T. V: Veržli Naujųjų laikų pradžia. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1529–1588 metais. Vilnius, 2013, p. 15.